

КАМПАНІЯ З НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТОВИХ СПОРУД
НА ДОНЕЧЧИНІ у 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню проблеми державно-церковних відносин у 20-х роках ХХ ст. Автор аналізує та узагальнює особливості проведення кампанії з націоналізації культових споруд на території Донеччини у 1920-х рр. Дослідник зазначає, що вплив православної церкви на суспільно-політичне життя Донеччини ще не був предметом спеціального дослідження і тому вивчення ролі православної церкви в Донбасі у 1920-х рр. надасть можливість заповнити існуючі фактологічні прогалини у взаєминах державної влади і православної церкви в Україні.

На початку 1920-х років розпочався перший потужний етап наступу радянської влади на позиції православної церкви. Головний удар був спрямований на керівний склад православних церков, вилучення церковних коштовностей з храмів та монастирів, закриття молитовних будинків.

Отже, **метою даної статті** буде спроба аналізу і класифікації джерел, які дозволяють відтворити об'єктивну картину розвитку православної церкви у 1920-х рр. на території Донеччини.

Одним з напрямків реалізації антирелігійної політики органами місцевої влади було проведення роботи з закриття культових будівель. У першій половині 20-х років передача органами влади церков та культових споруд в оренду релігійним громадам, а також їх використання з іншою метою були визначені постановами НКЮ, НКВС і Наркомосвіти УСРР. Згідно з цими документами, всі колишні церковні садиби в сільській місцевості, разом зі спорудами й садами, що не знаходилися у віданні державних органів, передавалися до розпорядження сільських рад. Далі вони могли здаватися в оренду як приватним особам, так і релігійним громадам. Садиби, на яких знаходилися церкви та інші культові споруди, передавалися у користування релігійним громадам разом із молитовними будинками на загальних підставах. Це не стосувалося старовинних храмів, монастирів, мечетей, костьолів, які, згідно з прийнятою у 1919 р. постановою радянського уряду, передавалися під охорону Наркомосвіти УСРР і не підлягали реквізиції або передачі іншим відомствам [1, арк. 35-36].

Головним завданням кампанії з закриття храмів на Донеччині було досягнення масового відтоку людей із церкви, спонукання їх до прийняття рішень про передачу церковних і монастирських споруд під культурно-освітні заклади [2, арк. 1]. Одним із перших документів, в якому подавалися інструкції з закриття культових будинків, була постанова НКВС від 10 листопада 1920 р., в якій зазначалося що це дозволялося тільки у виняткових випадках, коли в розпорядженні місцевої влади немає відповідних приміщень, необхідних для задоволення гострих існуючих потреб. Також закриттю підлягали каплиці й молитовні будинки, побудовані на території копалень, заводів, залізниць, і взагалі на будь-якій казенній землі й при казенних будинках. Закривалися храми при освітніх закладах і лікарнях, зокрема у Горлівці, Старобільську, Рубіжному, Селезнівці.

Протягом 1923 р. в Донецькій губернії було закрито 88 молитовних будинків, в тому числі з яких 31 церква. З них в Бахмутському окрузі – 16 церков; Маріупольському – 3 церкви; Таганрозькому – 1 монастир, 2 церкви; Юзівському – 2 церкви; Луганському –

6 церков, 2 монастирі; Шахтинському – 2 церкви (на рудниках) [3, арк. 25]. Протягом 1923 – 1924 р. припинили свою діяльність православні молитовні будинки на рудниках у Голубівці, Золотому, Нижньому та Першотравневому. У 1923 р. Донецький губернський ліквідаційний комітет видає циркуляр № 248/399, в якому йдеться про необхідність залишати в містах та селищах губернії одну культову споруду [4, арк. 28]. До липня 1924 р. було закрито ще 8 церков: в Іловайську, Вітці, Андріївці, Лідіївці, на Петровській та Краснотворчій копальнях [5, арк. 264].

Починаючи з другої половини 1922 р. більшовики активізували роботу з закриття монастирів. Начальник відділу культів НКВС УСРР І.В. Сухоплюєв 20 жовтня 1922 р. направив листа у відділи губернських управлінь, в якому вимагав негайного закриття монастирів у губерніях як «осередків мракобісся, розпутного життя, громадського паразитизму, церковної контрреволюції, дармоїдства та експлуатації релігійних марновірств». У листі наголошувалося, що ченці є найбільш «контрреволюційним елементом в церкві, який відкрито агітує проти будь-якого церковного оновлення, проти визнання правомірності соціальної революції» [6, арк. 168]. На Донеччині були закриті Святогірська Успенська пустинь (червень 1922 р.), Троїцький чоловічий монастир (травень 1923 р.), Скорботницький монастир (квітень 1924 р.) та інші. [6, арк. 126]. Після закриття приміщення монастирів передавалися для «суспільних, господарчих та культурних потреб» або підлягали руйнуванню.

Процес насильницького закриття церков часто призводив до конфліктів між представниками влади та віруючими. Незважаючи на постійні рекомендації щодо більш ґрунтовної підготовки до закриття культових будинків, місцева адміністрація вирішувала все на свій розсуд, що призводило до кровавих трагедій. В рекомендації НКВС УСРР до Донецького губернського виконавчого комітету зазначалося, що процес закриття церков здавався досить напруженим. Пропонувалося під час закриття церков вживати репресивні заходи по відношенню до керівництва громад та духівництва, притягаючи їх до кримінальної відповідальності, але не закривати молитовних будинків без особливого дозволу органів НКВС УСРР [7, арк. 9].

Влітку 1924 р. на ґрунті насильницького закриття церков відбулися виступи селян в Дружківці та Щербинівці, а в селі Дмитрівка завершилися «катастрофою». За підтримки влади активісти цього села вирішили зняти хрести з храмового купола. Селяни, що зібралися, серед яких було багато жінок і дітей, намагалися не допустити цього. Особливе обурення мирян викликало те, що місцевий активіст Євтусенко просто на очах у селян спалював ікони, винесені з церкви. Для розгону зібрання людей був викликаний наряд міліції у складі трьох чоловік, який зробив два попереджувальні залпи з гвинтівок вгору, а третій залп – в селян. Пострілами були поранені п'ять жінок і дитина [8, арк. 3-64]. Питання про події в селі Дмитрівці обговорювалися на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, на якому Донецькому губкому рекомендували взяти Дмитрівський район під особливий нагляд, а учасників інциденту перевести на інші місця роботи. Церкву пропонувалося щонайшвидше переобладнати під школу [8, арк. 66-67]. Інколи місцеві органи влади дозволяли відкривати або повертали закриті культові споруди [9, арк. 43]. У своїй інформації в ЦК КП(б)У влітку 1924 р. агітпроп Донецького губкому партії визнав за помилкові адміністративні методи боротьби з релігією і церквою, які «доводиться розсьорбувати і відкривати деякі церкви, закриті раніше» [10, арк. 13].

У серпні 1924 р. була розроблена та направлена на місця інструкція НКВС УСРР про порядок закриття церков. Згідно з ухваленими документами, закриття культових споруд будь-яких релігійних течій могло здійснюватися у трьох випадках: 1) якщо державні або громадські органи та організації гостро потребували приміщень. У

такому разі за закриття культової споруди повинна була висловитись більшість громадян даного населеного пункту, а віруючим надавалася можливість задовольняти свої релігійні потреби в іншій культовій будівлі тієї ж релігійної течії; 2) за відсутності або недостатній кількості віруючих, що бажали укласти договір на оренду культової споруди; 3) у зв'язку з аварійним станом культової споруди, підтвердженим актом її технічного огляду. Рішення про закриття культових будівель передавалися окружними антирелігійними комісіями на розгляд до ВАК через адмінвідділ НКВС УСРР. А остаточне рішення затверджував ВУЦВК [11, с. 646].

У середині 20-х рр. була впорядкована процедура оренди культових споруд, їх використання і закриття. У другій половині 1925 р. на Донеччині було закрито кілька церков, але подій, подібних до Дмитрівських, вже не було [12, арк. 5]. Наприкінці 20-х рр. розпочинається впровадження нової схеми передачі віруючим культового майна: релігійним громадам дозволялося користуватися лише одним молитовним будинком; встановлюється порядок користування храмами. Однак місцева влада не завжди передавала храм у користування, що іноді призводило до захоплень їх тими громадами, які залишилися без молитовних будинків [13, арк. 87].

Чергова масова хвиля закриття православних храмів та інших культових споруд в Україні з новою силою розгорнулася в 1929 р. У ході антирелігійних пропагандистських кампаній за допомогою преси формувалася думка про необхідність використання багатств церкви для соціалістичного будівництва. Україною пішла хвиля закриття культових споруд. У приміщеннях відібраних храмів, молитовних будинків влаштували 12 сільбудів, 50 шкіл, кілька десятків клубів, «розміщували» гаражі для тракторів, склади, а 76 церков зруйнували [14, с. 276].

В офіційній пресі також писали про закриття церков. Газета «Вісті ВУЦВК» писала: «У селі Крива Коса Будьонівського району Маріупольської округи загальні збори селян ухвалили закрити церкву, а приміщення її передати під кінотеатр. Попа за його шкідницьку роботу селяни ухвалили виселити з села... За останні три місяці минулого року в окрузі знято й передано на потреби індустріалізації церковні дзвони зі 145 церков. Найбільше дзвонів знято в селах Першотравневого, (колишнього Богопільського) району, де з 29 церков, що є по селах, дзвони замовкли в 23. За три місяці окрвиконком порушив перед ВУЦВК клопотання 18 сіл про закриття церков» [15]. На Донеччині для збору підписів про закриття храмів використовували кампанії виборів депутатів до органів радянської влади. Так, за закриття влітку 1929 р. на 32 виборчих дільницях прогосувало 27,5 тис. виборців [16, арк. 88зв.].

За період 1921 – 1925 рр. в Україні були закриті 364 культові споруди, у 1925 р. – 49 будівель [13, арк. 172], то лише з листопада 1929 р. – січень 1930 р. – 202 культові будівлі. Всього ж у 41 окрузі України в 1919 – 1929 рр. були закриті 619 культових споруд, в т.ч. 350 православних церков, 197 синагог і 46 церковних будинків [14, с. 41]. За кількістю закритих православних храмів на першому місці був Харківський округ – 48 храмів, на другому – Одеський – 39, на третьому – Артемівський і Шевченківський округи, в яких були закриті 25 православних храмів.

Багато закритих культових споруд використовувалися під склади, їдальні, пункти зсипання зерна, електростанції, митниці, а багато залишалися порожніми. У витягу з протоколу Секретаріату ВУЦВК № 43/436 від 4 лютого 1930 р. відзначається: «Задовольнити прохання робітників і на подання НКВС дозволити окрвиконкомом закрити молитовні, щоб використати їх приміщення для культурних, освітніх та інших потреб». Молитовні будинки руйнували або використовували: для розширення трамвайного руху; будівництва оперного театру; під музей міліції; клуб; сільбуд. У лютому ВУЦВК ухвалює рішення закрити в Донецькій губернії 29 храмів [17, арк. 25, 27а]. В УСРР в «культурно-

просвітницьких цілях» використовувалися 355 закритих раніше культових споруд, з іншою метою – 137, не використовувалися – 127 культових споруд. Опір, який чинили віруючі з цього приводу, жорстоко придушувався місцевими каральними органами.

Таким чином, для втілення своєї антирелігійної політики на території Донеччини щодо православ'я, органи радянської влади використали кампанію з закриття культових споруд. Під час проведення цих кампаній головний удар був нанесений по економічному потенціалу православної церкви в донецькому краї. Вони супроводжувалися притягненням до кримінальної відповідальності захисників церковного майна, призвели до пошкодження і знищення багатьох творів мистецтва та пам'ятників культури. При вилученні цінностей та закритті культових будинків мали місце випадки опору владі. Влітку 1924 р. на ґрунті насильницького закриття церков відбулися виступи селян в Дружківці та Щербинівці, а в Дмитрівці завершилися розстрілом мешканців селища. На перших – підготовчих етапах цих кампаній місцева влада діяла на підставі нормативно правових документів, але згодом звичайною для Донеччини стає практика проведення сходок, зборів, мітингів, на яких простою більшістю голосів під пильним оком представників влади, правоохоронних органів, приймалися рішення про недоцільність існування культового приміщення. В економічному значенні вилучення церковних цінностей не дало бажаного результату радянській владі, але закриття церков або передача їх на соціальні потреби місцевих органів влади дозволили скоротити кількість віруючих та поглибити міжцерковні суперечності. Незважаючи на це, православна церква залишилася однією з головних інституцій на Донеччині, яка продовжувала жити й підтримувати людей у процесі духовного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАГО України. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 2101.
2. ЦДАГО України. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 748.
3. ДАДО. – Фонд Р-2375. – Оп. 2. – Спр. 40.
4. ДАДО. – Фонд Р-1146. – Оп. 2. – Спр. 279.
5. ДАДО. – Фонд Р-2. – Оп. 2. – Спр. 26.
6. ЦДАГО України. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1454.
7. ДАДО. – Фонд Р-575. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. ЦДАГО України. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1842.
9. ДАДО. – Фонд Р-2375. – Оп. 2. – Спр. 48.
10. ЦДАГО України. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1845.
11. Фесенко А.М. Взаємовідношення між радянською владою та релігійними організаціями в Донбасі у 1924 – 1925 рр. // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 179-річчя філософського факультету КНУ ім. Т. Шевченка) / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Людина-Світ-Культура». – К., 2004. – С. 645-647.
12. ДАХО. – Фонд 845. – Оп. 2. – Спр. 411.
13. ДАДО. – Фонд Р-575. Оп. 1. – Спр. 8.
14. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
15. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 5 січня.
16. ЦДАГО України. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 2006.
17. ДАДО. – Фонд Р-2. – Оп. 1 – Спр. 1019.

А.Н. Фесенко

Кампанія по націоналізації культових споруд в Донбасі в 20-х гг. ХХ ст.

Статья посвящена исследованию проблемы государственно-церковных отношений в 20-х годах ХХ ст. Автор анализирует и обобщает особенности проведения кампании по национализации культовых сооружений на территории Донбасса в 1920-х гг. Исследователь отмечает, что влияние православной церкви на общественно-политическую жизнь Донбасса еще не было предметом специального исследования и потому изучение роли православной церкви в Донбасе в 1920-х гг. предоставит возможность заполнить существующие фактологические пробелы во взаимоотношениях государственной власти и православной церкви в Украине.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2008.